

Südəbə Məzahir qızı Əliyeva⁶

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MODALLIĞIN LƏKSİK YOLLA İFADƏSİ

Dilçilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri modallıqdır. Modallıq bir dilin kommunikativ imkanlarını genişləndirən, insanların fikirlərini, hislərini və niyyətlərini ifadə etməyə imkan yaradan mühüm dil kateqoriyalarından biridir. Hər bir insan fikrini cümlələrlə ifadə edir və hər bir cümlə təbii olaraq modallıq mənasına da malik olur. Modallıq həm fəlsəfi-məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır. Bu anlayışın dildə ifadəsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir, bunlar ləksik və qrammatik vasitələr olmaqla iki qrupda birləşir.

Modallıq anlayışı cümlənin formalaşmasında iştirak edən zəruri elementlərdən biridir. Modallıqdan bir cümlənin məna çərçivəsində ehtimallar, mümkünlüklər, zəruriyyətlər ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu kateqoriya vasitəsilə danışanın həqiqətə münasibəti, söyləmədəki mühakimənin gerçəkliklə necə uyğun gəlməsi reallaşır. Modallıq cümlənin doğruluq dərəcəsini və ya reallıqdan ayrılma səviyyəsini ifadə edir. Danışan şəxsin xəbər verilənlərə, təyin edilənə real münasibətini bildirir və eyni zamanda mühakimənin gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcud olduğunu göstərir. Əşyaların, hadisələrin əlamət və keyfiyyətləri barədə verilən hökmü konkret olaraq müsbət və mənfi formada təsdiq edən modallıq fəlsəfi-məntiqi modallıqdır. Belə modallıq insanların qərar qəbul etmə prosesində və dünyanı anlamaqda mühüm rol oynayır. Qrammatik modallıqda isə hökmün təsdiqi müxtəlif xarakterdə özünü göstərə bilər. “Beləliklə, modallıq gerçəkliyin əks olunduğu obyektiv əlaqələri göstərən və həmin cümlənin dəqiqliyi barədə danışanın fikrini ifadə edən dil kateqoriyasıdır” [1, s. 18].

Modallıq dilçilikdə müəyyən qədər öyrənilsə də, bu sahədə mübahisələr çoxdur. Bəzi dilçilər məntiqi modallıqla dil modallığını eyniləşdirir, başqa qrup dilçilər isə modallığı semantik kateqoriya hesab edirlər. Modallıq kateqoriyası dilin elə hadisələrinə aiddir ki, bu hadisələrdə dilin məntiq və təfəkkürlə əlaqəsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Modallıq eyni dərəcədə həm dilçiliyin, həm də məntiqin tədqiqat predmeti sayılır.

Modallığın məntiqi və qrammatik mahiyyətini araşdırdıqda məlum olur ki, modal münasibətsiz heç bir mətn mövcud ola bilmir, danışanın emosional münasibəti bu kateqoriya vasitəsilə dildə ifadəsini tapır. Mətn daxilində modallıq müxtəlif vasitələr ilə reallaşır. Modallığın ifadə vasitələri, əsasən, prosodik, ləksik və qrammatik vasitələr olmaqla bütün dillər üçün eynidir. İntonasiya, söz sırası, modal sözlər, ədatlar, feil şəkilləri və s. modallığın dildə ifadəsinə xidmət göstərən vasitələr hesab olunur.

Ləksik modallıq modallığın müvafiq sözlərlə ifadə olunmasıdır. Bu, dilin zənginliyini artırmaqla yanaşı danışanların düşüncələrini daha dəqiq çatdırmağa xidmət edir. Elə söz qrupları var ki, onlar dildə yalnız modallığın ifadə edilməsinə xidmət göstərir, bu sözlər modal sözlərdir. Ümumiyyətlə, modallıq dedikdə ilk olaraq, ağıla modal sözlər gəlir. Modal sözlər vasitəsilə danışan şəxs öz nitqində ifadə edilən fikrə münasibətlə yanaşı obyektiv gerçəkliyə, emosionallığa olan münasibətini də ifadə edə bilər. Yəni, linqvistikada modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır və modallıq cümlənin əsas əlamətlərindən biri hesab olunduğu üçün modal sözlərə belə tərif verilməsi qəbul edilə bilər: “Modallığın yaranmasına, güclənməsinə, modallığın müxtəlif məna çalarlıqlarına xidmət edən sözlər modal sözlər adlanır” [6, s. 332]. Modal sözlərin seçilib istifadə olunması şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, yəni müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır. Modallığın ifadəsi üçün müxtəlif üsullar olmasına baxmayaraq, modal sözlər modal münasibətlərə daha çox konkretlik, əyanilik gətirir. Modal sözlər modallığın ifadəsində əsas vasitədir, lakin modal sözlər modallığın özü demək deyil. Çünki dildə modal sözlərin iştirakı olmadan da çoxsaylı modal münasibət ifadə edən vasitələr var.

“İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi” əsərində F.Cahangirov yazır: “Hər iki dildə modallığın yaranmasında və qüvvətlənməsində iştirak edən ləksik vasitələrin əsasını modal sözlər təşkil edir” [3, s. 103]. Ləksik-qrammatik bir kateqoriya kimi formalaşan modal sözlər cümlədə sözün funksiyasında müəyyən dəyişikliyin baş verməsi, yəni başqa sözlərlə yeni əlaqələr yaradan qrammatik keyfiyyətin toplanması nəticəsində əmələ gəlir. Modal sözlər müstəqil, yəni əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir mövqe tutur. Modal sözlərdə ifadə olunan modallıq cümləyə subyektiv, obyektiv səciyyədən başqa əlavə modal səciyyə verir. Modallığın ləksik yolla ifadəsi kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Modal sözlərin tədqiqi əvvəlcə rus dilçiliyində, sonra türkologiya, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində başlanmışdır. XIX əsrə qədər rus dilçiliyində modal sözlər tədqiq edilməmişdi. A.A.Potebnya və A.A.Şaxmatov birinci olaraq müasir rus dilində modallıq ifadə edən vasitələrin, xüsusilə ləksik vasitələrin tədqiqinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Sovet dövründə akademik V.V.Vinoqradov ilk dəfə müasir rus dilində modallıq kateqoriyasını tədqiq etmiş və modal sözlərin, modal ədatların geniş izahını vermişdir.

Türkologiyaya gəlcə N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, Y.M.Ubryatova modal sözlər probleminə geniş, xüsusi tədqiqat əsəri həsr etməsələr də, bu məsələni türkologiyada ilk dəfə işıqlandırmış və modal sözlər haqqında öz mülahizələrini söyləmişlər. Türkologiyada modal sözlər xüsusi nitq hissəsi kimi ilk dəfə özbək dilində ayrılış və modal sözlər başlığı altında verilmişdir.

Digər dillər kimi Azərbaycan dilində də modal sözlər müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur. 1957-ci ilə qədər modal sözlər xüsusi kateqoriya kimi işıqlandırılmamışdı. Modal sözlərin tədqiqinə dair ilk elmi fikri A.Aslanov söyləmişdir. Müəllif “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsində başlanğıc şəkildə olsa da, modal sözlər məsələsinə düzgün yanaşmış, modal sözlərin Azərbaycan dilində mövcud olduğunu təsdiq etmiş, onları qismən

⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. sudabeyunusova19@gmail.com

qruplaşdırmağa, izah etməyə müvəffəq olmuş və müəyyən nəticələrə gəlib çıxmışdır. Onun ardınca Z.Əlizadə 1965-ci ildə yazdığı “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı monoqrafiyası ilə bu sahəni daha geniş şəkildə tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyində modal sözlərin mövqeyini müəyyənləşdirdi. Z.Əlizadənin modal sözlərlə bağlı tədqiqatları dilin qrammatik strukturları və modal ifadələrin istifadəsi ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edir.

Modal sözlər müxtəlif nitq hissələrindən törəyə bilər, buna görə də bu sözlərin sözdüzəltmə üsulu yoxdur. Bir qismi isim, bir qismi feil mənşəlidir. Bir çox modal sözlərin spesifik xüsusiyyəti onun leksik-semantik mənasına görədir.

Yalnız modal söz kimi işlənən sözlər cümlədə yerindən asılı olmayaraq məzmunca leksikləşmiş vəziyyətdə olurlar. Bunlara başqa adla “xalis modal sözlər” də deyilir. Məsələn: “*Əlbəttə*, əgər arvadı Zübeydənin ürəyindən olsaydı, indi çoxdan gedib gəzməmişdi o yerləri” [4, s. 9]. “Əslində o, Mirzoppanı tamam yadından çıxarmışdı və bu gecə onu görməsəydi, *bəlkə* də heç vaxt yadına salmayacaqdı” [4, s. 15]. *Nəhayət*, üçüncü gizli bir səbəb də vardı ki, Güldəstə həmişə bunu başından qovurdur” [4, s. 56]. Bu cümlələrdə işlədilən modal sözlər xalis modal sözlərə nümunə ola bilər.

Bəzən də yerinə görə həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlədilən, yəni ikili xüsusiyyətə malik sözlərə rast gəlirik. Bu sözlər də törəmiş olduğu mənbəyə görə ismi modal sözlər və feili modal sözlər kimi qruplaşdırıla da bilər. Məsələn: “*Düzdür*, ondakı məşinlərlə bu alüminium örtüklü furqon bir araya sığmırdı” [4, s. 15]. *Yaxşı*, öz məhəllə uşağına tufəng vermirsən atmağa? [4, s. 27]. Məmmədəğanın bundan xəbəri yox idi və o, *doğrudan* da çaşbaş qalmışdı (Elçin [4, s. 27]. Sonra birdən yadına düşdü ki, *deyərsən*, yenə Naçalnikin üstündə Zübeydənin hirsli tutdu [4, s. 10]. *Deməli*, dünyanın ən alçaq adamıdır [4, s. 22].

Xalis və törəmə modal sözləri müqayisə etmək üçün belə bir fikrə istinad etmək olar. “Xalis modal sözlər, cümlədən və cümlədə işləndiyi yerindən asılı olmayaraq, məzmunca amorf, daşlaşmış vəziyyətdə qalan sözlərdir. Bunlar modal söz olmaq xüsusiyyətini sona qədər saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Modal sözlərin çoxu adlardan və feillərdən əmələ gələn sözlərə ki, da, də ədatının əlavəsi ilə düzəlir və sonradan heç bir dəyişikliyə uğraya bilməyən və heç vaxt cümlə üzvü kimi iştirak edə bilməyən modal sözlərə çevrilir” [7, s. 90]. Tarixi inkişaf prosesini öyrəndikdə aydın olur ki, həqiqətən, modal sözlər dildə yaranana qədər mürəkkəb və uzun bir yol keçmişdir və leksik-fərdi mənələrdən ümumi qrammatik məzmunca gəlib çıxmışdır. F.Zeynalov əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçidin modal sözlərdə özünü daha qabarıq göstərdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələrindən lüğəvi mənənin daralması hesabına formalaşır.

Dilçilik ədəbiyyatında adətən modal sözləri məzmun və mənasına görə təsnif edirlər. Modal sözlərin müxtəlif təsnifatlarına rast gəlmək mümkündür. Z.Əlizadə modal sözləri 2 qrupda: 1. danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa münasibətini ifadə edən modal sözlər; 2. danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən modal sözlər olmaqla qruplaşdırır. Müasir Azərbaycan dilinə aid yazılmış müxtəlif dərslik və dərs vəsaitlərində modal sözləri yəqinlik bildirən, güman, şübhə bildirən, bənzətmə, müqayisə bildirən, nəticə, ümumiləşdirmə bildirən, fikrin mənbəyini bildirən, təəssüf bildirən, sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər kimi təsnif edirlər. Lakin modal sözləri sırf modallığın leksik yolla ifadə vasitəsi kimi tədqiq etdikdə təsnifatı modallığın növlərinə uyğun qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar: həqiqilik bildirən modal sözlər, emosional münasibət bildirən modal sözlər, bənzətmə, müqayisə bildirən modal sözlər, sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər və yekun, nəticə bildirən modal sözlər.

Həqiqilik bildirən modal sözlər yəni, məntiqi-fəlsəfi kateqoriya olan gerçəkliyə münasibət dildə təsdiq, yəqinlik, güman, şübhə bildirən modal sözlərlə mükəmməl şəkildə ifadə olunur. Cümlədə gerçəkliyə münasibətin dərəcəsinin müxtəlif çalarları ola bilər: danışan şəxs ya qəti şəkildə hadisəni təsdiq edir, söylədiyi fikrin məzmununun tamamilə real varlığa uyğun olmasından əmindir, ya da fikrin həqiqiliyi ehtimal, şübhə, güman, qətiyyətsizlik, təxmin bildirə bilər, danışan öz fikrinin və ya gerçəkliyin doğru olduğuna şübhə edir, təxmin etdiyi fikir də güman olunmağa şərait yaradır. Bu qrupda olan modal sözləri müasir Azərbaycan dilçiliyi kitablarında təsdiq bildirən və güman, şübhə bildirən modal sözlər kimi ayrı qruplarda izah edilir. “*Əlbəttə*, bu söz milisioner Səfər üçün dünyanın ən böyük təhqiri idi” [4, s. 15]. “Könlünü sındırdı, *deyərsən*, bu oğlanın” [4, s. 12]. “*Yəqin*, qayıda bilmirmiş də” [4, s. 40].

Emosional münasibət bildirən modal sözlər insanın təəccüb, arzu, təəssüf, kədər kimi hisslərinin gerçəkliyə münasibətinin ifadəsinə xidmət edən modal sözlərdir.

“*Amma hayıf ki*, onda day bu qum təpə olmayacaq” [4, s. 45]. “*Təəssüf ki*, mən bu ənənənin nədən ibarət olduğunu bilə bilmədim” [2, s. 214].

Bənzətmə, müqayisə bildirən modal sözlər cümlədə müqayisə edilən, bənzədilən, oxşadılan, təsəvvür edilən fikrin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir. Bu modal sözlər digər modal söz qruplarından fərqlənir, belə ki bu sözləri cümlədən çıxarıqda cümlə öz məzmununu itirmiş olur. Z.Əlizadə bu modal sözləri ehtimallıq və şübhə bildirən modal sözlər qrupuna aid edir və qeyd edir: “Bu qəbildən olan modal sözlər çox zaman fikir və hadisə ilə ilk tanışlıqda, ilk təmasda işlənir, lakin hadisə ilə yaxından tanışlıq, təmas işin mahiyyətini açmır, ehtimalın səhv olduğunu, həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığını aydın olur” [5, s. 116].

“*Elə bil* ovcunda balıqqlağı yuyurdu, büllurlaşdırırdı” [4, s. 7]. “*Sanki* quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı” [8, s. 33].

Sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər. Bu sözlər say mənşəli modal sözlərdəndir, adətən, sıra sayları vasitəsilə formalaşır. Danışan fikrində olan bir neçə cümləni sıralayır və qarşısındakına da bu şəkildə ifadə etmək üçün bu modal sözlərdən istifadə edir.

“*Əvvəla*, ona görə ki, ad adamı bəzəməirdi, adam adı bəzəyirdi. *İkincisi*, pis bir söz deyildi bu, Naçalnik gərək

yaxşı oxuyaydı, adını doğruldaydı” [4, s. 10].

Yekun, nəticə bildirən modal sözlər. Konkret olaraq cümlədəki iş, hərəkət haqqında təsəvvür oyatmayıb cümləyə hazır şəkildə yalnız modalıq çaları gətirməklə məna incəliyi verir, sırf modalıq kateqoriyasının leksik ifadəsinə xidmət göstərir. Bu modal sözlərin cümlədə olub-olmaması xüsusi bir məna fərqi yaratmır, artıq hamıya məlum olan hadisədən ümumi bir yekun və nəticə çıxarıldığını nəzərə çatdırır.

“Bu, müştəri yığmaq üçün yalandan yazılmış sözlər deyildi və *ümumiyyətlə*, Məmmədəğanın yalanla heç arası yox idi” [4, s. 8]. “Milisioner Səfər, *axır ki*, ürək eləyib mətləbə keçdi” [4, s. 11].

Azərbaycan dilində modalıq leksik yolla ifadəsi dilin zənginliyi və dinamikasını əks etdirir, eyni zamanda dilin ifadə imkanlarını artırır. Modal sözlər modalıq kateqoriyasının demək olar ki, ən mühüm ifadə vasitəsidir. Modal sözlər aid olduğu dilin leksik-semantik sistemi və qrammatik quruluşu ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərərək inkişaf edərək formalaşır. Modal sözlər həqiqilik, güman, şübhə, ümumiləşdirmə, nəticə, bənzətmə kimi çaraları vasitəsilə modal münasibətlərə daha çox konkretlik və əyaniliyin verilməsinə xidmət göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Modal sözlər haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri: III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 17-21.
2. Anar. Əsərlər. I cild, Bakı: Nurlan, 2003, 578 s.
3. Cəhangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modalıq struktur-semantik tədqiqi. Bakı: Elm, 2005. 118 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild. Bakı: Çinar-çap, 2005, 523 s.
5. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965, 148 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili II hissə. Bakı 2007, 335 s.
7. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində idarə əlaqəsi. // Azərb. SSR EA xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) №1, Bakı, 1959, 130 s.
8. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

Ключевые слова: модальность, категория, лексическое выражение, грамматический, модальное слово

Key words: modality, category, lexical expression, grammatical, modal word

“Лексическое выражение модальности в азербайджанском языке”

Резюме

Статья рассматривается лексическое выражение модальности в азербайджанском языке. Модальность является важной языковой категорией, которая позволяет людям выражать свои мысли и чувства. Лексическая модальность реализуется через использование модальных слов, синонимов и стилистических выражений.

Модальность, выраженная лексическим путем, является важным аспектом, обогащающим смысл языка. Во вводной части рассматриваются логическая и грамматическая сущность модальности. Лексическая модальность осуществляется через модальные слова, которые широко применяются в различных областях языка, особенно в художественной литературе. История исследований модальных слов в мировой и азербайджанской лингвистике подчеркивает их роль в языковом развитии.

Классификация модальных слов ясно демонстрирует их функциональные и семантические особенности. С помощью примеров показывается, как эти слова используются в художественной литературе. Происхождение модальных слов из основных частей речи отражает разнообразие в структуре языка. В заключение, модальные слова обогащают язык и расширяют выразительные возможности, увеличивая коммуникативное воздействие. Разнообразные стилистические выражения усиливают богатство модальности в зависимости от контекста. Это важный элемент для изучающих язык, так как правильное использование модальности улучшает языковые навыки.

“Lexical Expression of Modality in the Azerbaijani Language”

Summary

The article discusses the lexical expression of modality in the Azerbaijani language. Modality is an essential linguistic category that allows individuals to express their thoughts and feelings. Lexical modality is realized through the use of modal words, synonyms, and expression styles.

The expression of modality through lexical means is an important aspect that enriches the meaning of language. The introduction discusses the logical and grammatical essence of modality. Lexical modality is conveyed through modal words, which are widely used in various fields of language, particularly in literary works. The history of research on modal words in both world and Azerbaijani linguistics highlights their role in language development.

The classification of modal words clearly demonstrates their functional and semantic characteristics. Examples illustrate how these words are used in literature. The derivation of modal words from the main parts of speech reflects the diversity within the language structure. In conclusion, modal words enrich the language and expand expressive possibilities, enhancing communicative impact. Various expression styles enhance the richness of modality depending on the context. This is a crucial element for language learners, as the correct use of modality improves language skills.

Rəyçi: F.f.d., dos. İsmayıl Məmmədov